

5. Коломиєць Л. І. Фразеологія українського мови другої половини XVI – першої половини XVII вв. (Генезис і стилістичне використання): Автореф. дисс. ... д-ра філол. наук. – К., 1978. – 48 с.
6. Коломиєць Л. І. Язык українських грамот XIV–XV вв.: Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. – Харків, 1953. – 16 с.
7. Коломиєць Л. І. Про деякі особливості фразеологічних сполук української мови XIV – XV ст. // Начальний етап формування російського національного мови. – Л., 1960. – С. 52 – 55.
8. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
9. Мокієнко В. М. Протиріччя фразеології і її динаміка: Автореф. дисс. ... д-ра філол. наук: 10.02.03 / Ленінград. гос. ун-т ім. А. А. Жданова. – Л., 1976. – 32 с.
10. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

О. Журик

ВИДИ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СТИЛІСТИЧНО ТРАНСПОНОВАНИХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті на матеріалі загальномовних словників української мови XX – початку XXI століття проаналізовано зміни семантичної структури термінологічних одиниць у процесі їхньої стилістичної транспозиції. На матеріалі одного словника тлумачного типу виокремлено види семантичної структури стилістичних транспозитів.

Ключові слова: стилістична транспозиція, стилістичний транспозит, семантична структура слова, переносне значення, мікрозначення.

Лінгвальний простір – об'єктивне відображення світу матеріальних речей і абстрактних понять. Мова та суспільство перебувають у діалектичній єдності: їхнє існування є взаємодетермінованим і взаємозалежним. Відомо, що різноманітні поступальні зміни у соціумі спричиняють інноваційні та трансформаційні процеси у мовній системі, передусім лексико-семантичній. Серед таких динамічних мовних змін якісними і кількісними показниками вирізняється процес стилістичної транспозиції термінів, який полягає у переході терміна зі свого термінологічного поля до сфери загальноживаної лексики. У мовознавстві простудійовано окремі аспекти проблеми зміни стилістичного статусу термінів (О. Муромцева [2], Ф. Нікітіна [4], Т. Панько [5], Н. Непійвода [3], Г. Мацюк [1], Л. Струганець [6] та ін.), проте потребує глибокого аналізу процес стилістичної транспозиції термінологічних одиниць в аспекті трансформації семантики стилістичних транспозитів (далі СТ). З огляду на це задекларована тема є **актуальною**. **Мета** роботи – висвітлити особливості зміни семантичної структури термінів у процесі їхньої стилістичної транспозиції. **Завдання:** встановити стилістичний статус СТ у діахронічному аспекті (на матеріалі словників); виокремити види семантичної структури СТ у синхронії (на матеріалі одного словника тлумачного типу).

Термінологічні одиниці у процесі стилістичної транспозиції або після зміни свого стилістичного статусу часто змінюють семантичний обсяг. Семантико-стилістичний статус лексичних одиниць експліцитно представлений у лексикографічних працях. Зміни у значенні СТ дають змогу простежити словники тлумачного типу. Відтак, семантизацію слів у кодифікаційних працях тлумачного типу можна використати як підґрунтя для аналізу перебудови семантичної структури термінологічних одиниць, що виявляється у появі похідних мікрозначень (далі МК), переносних та прямих лексико-семантичних варіантів (далі ЛСВ).

Дослідження зміни стилістичного статусу термінологічних одиниць дає змогу констатувати про **різні види** їхньої **семантичної структури**. Такі види визначаємо на основі аналізу одного словника тлумачного типу (у ракурсі синхронії). У результаті спостереження виокремлюємо чотири види семантичної структури стилістично переорієнтованих термінів: **елементарну, просту, складну і надскладну**.

Елементарну семантичну структуру визначаємо за наявністю лише **одного** нетермінологічного ЛСВ. Цей вид властивий транспозитам з різних терміносистем, як-от: “Фізика” (*калорія, об'єктив*), “Хімія” (*протеїн, ментол, кофеїн, глюкоза, гемоглобін, гель, вуглевод, барвник*), “Музика” (*капельмейстер, ноктюрн, попури*), “Етнологія” (*шаман*) тощо.

Наступний вид – **проста семантична структура СТ** – характеризується наявністю, крім **основного ЛСВ, одного або кількох МК**. У коло спостереження потрапляють транспозити із **одним ЛСВ та переносним МК** (*цейтнот, дифузний, рулада, кордебалет*). Для прикладу розглянемо СТ із терміносфери “Етнологія” *табу* (РУС-48*) (зірочкою (*) позначаємо останню маніфестацію терміностатусу слова): “У первісних та відсталих племен і народів релігійна заборона певних дій, слів тощо, порушення якої, за забобонними уявленнями людей, неминує спричинити тяжке покарання...; // *перен*. Взагалі яка-небудь заборона” [СУМ, X, 11] (рис. 2.1).

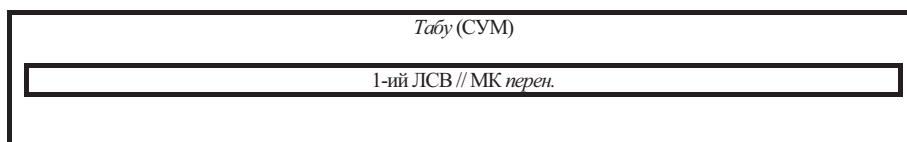

Рис. 2.1. Семантична структура лексеми *табу* (проста)

Простий вид також репрезентують лексеми, семантична структура яких містить **ЛСВ та пряме МК** (одне або кілька). Наприклад, транспозит із терміносистеми “Філософія” *абсолют* (РУС-48*): “1. В ідеалістичній філософії – вічна, незмінна, нескінченна першооснова Всесвіту (дух, ідея); у релігії – Бог...; // Що-небудь самодостатнє, безвідносне, нічим не обумовлене” [СУМ, I, 5] (рис. 2.2).

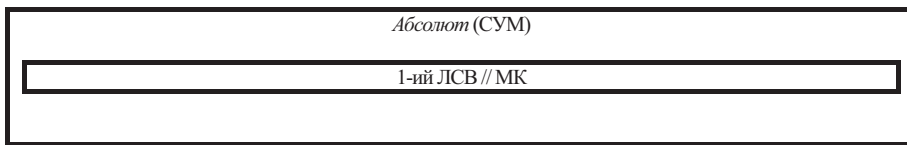

Рис. 2.2. Семантична структура лексеми *абсолют* (проста)

Аналогічний вид семантичної структури представляє колишній математичний СТ *прогресія* (РУС-48*): “У математиці – ряд чисел, які збільшуються або зменшуються так, що різниця або відношення між кожними двома сусідніми числами зберігає сталу величину...; // Про збільшення або зменшення чого-небудь подібно до такого ряду” [СУМ, VIII, 160] (рис. 2.3).

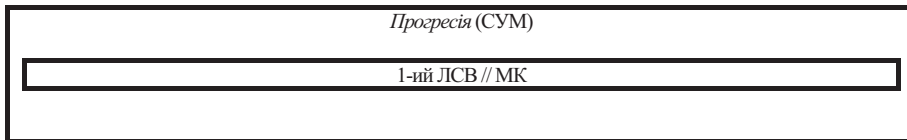

Рис. 2.3. Семантична структура лексеми *прогресія* (проста)

У словах із простою семантичною структурою можуть бути *прямі* й *переносні МК*. Ілюстрацією слугує слово із терміносистеми “Література” *пролог* (РУС-48*): “Вступна частина літературного або музичного твору...; // Вступне слово актора, вступна арія співака перед початком вистави або сцена, що передує основній дії...; // *перен.* Початок чого-небудь, вступ до чогось” [СУМ, VIII, 219] (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Семантична структура лексеми *пролог* (проста)

Складна семантична структура СТ є сукупністю прямих та переносних ЛСВ.

Розглянемо значеннєве наповнення транспозита із терміносистеми “Географія” *пік* (РУС-48*): “1. Гостроверха гірська вершина. 2. *перен.* Найвища точка в розвитку, у виявленні чого-небудь, в якійсь діяльності, найбільший обсяг роботи підприємства, завантаженість транспорту і т. ін.” [СУМ, VI, 531-532] (рис. 2.5).

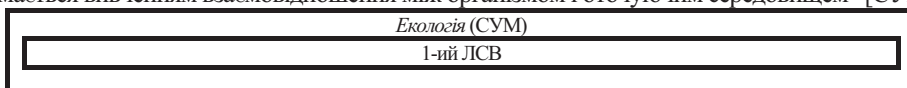
Рис. 2.5. Семантична структура лексеми *пік* (складна)

Аналогічну структуру має СТ *ієрогліф* (у РУСi-48* філологічний термін): “1. Фігурний знак у системі ідеографічного письма, що позначає поняття, склад або звук мови. 2. перев. мн., *перен.* Про незрозумілий, нерозбірливий почерк” [СУМ, IV, 13] (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Семантична структура лексеми *ієрогліф* (складна)

Загалом з-поміж слів зі складною семантичною структурою модель “прямий ЛСВ + переносний ЛСВ” найбільш частотна. Лексеми зі складною семантичною структурою можуть містити *два прямі ЛСВ*. Це ілюструє переорієнтований біологічний термін *екологія* (РУС-48*): “1. Взаємовідношення між організмом і оточуючим середовищем. 2. Розділ біології, що займається вивченням взаємовідношення між організмом і оточуючим середовищем” [СУМ, II, 458] (рис. 2.7).

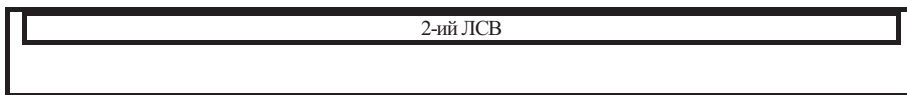

Рис. 2.7. Семантична структура лексеми *екологія* (складна)

Досить поширеною є модель складної семантичної структури, яка репрезентує три ЛСВ, серед яких – *два прямих* та *один переносний*. Прикладом такої моделі слугує семантична будова військового терміна *диверсія* (РУС-48*): “1. Акт зруйнування або пошкодження об’єктів військового, державного значення агентами ворожих країн або народними месниками у тилу окупантів. 2. Військова операція, здійснювана для відвернення уваги противника від місця, де готується головний удар. 3. *перен.* Підривна робота в галузі ідеології” [СУМ, II, 270] (рис. 2.8).

Аналогічний вид семантичної структури має музичний СТ *прелюдія* (РУС-48*): “1. Вступ до музичного твору. 2. Невеликий самостійний музичний твір. 3. *перен.* Те, що говориться або здійснюється як вступ до головного” [СУМ, VII, 535] (рис. 2.9).

Найбільш складний вид семантичної структури СТ за нашою класифікацією названо **надскладним**. Цей вид характеризується наявністю **двох і більше ЛСВ та МК**.

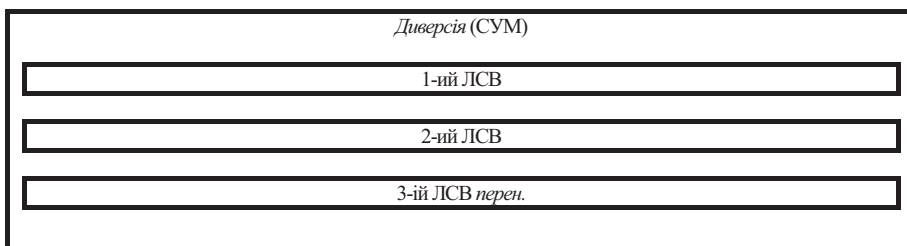

Рис. 2.8. Семантична структура лексеми *диверсія* (складна)

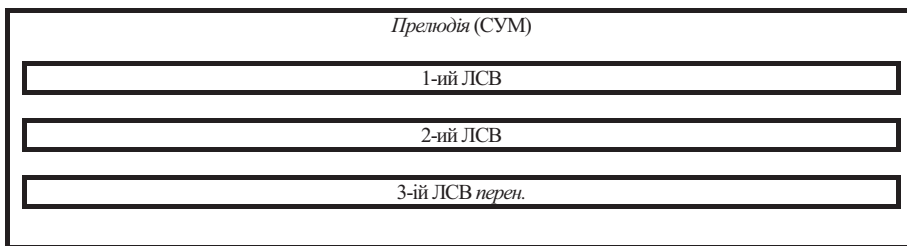

Рис. 2.9. Семантична структура лексеми *прелюдія* (складна)

Найпростішою моделлю надскладного виду є семантична структура, що поєднує *два ЛСВ* та *одне МК*. Цю модель репрезентує літературний СТ *епопея* (РУС-48*): “1. Великий художній твір, що визначається широтою охоплення подій і глибиною проникнення в дійсність...; // Великий цикл близьких за сюжетом легенд, оповідань, героїчних пісень, які поступово склалися в цілісне оповідання. 2. *перен.* Складна і велика історія чого-небудь, низка визначних подій” [СУМ, II, 485] (рис. 2.11).

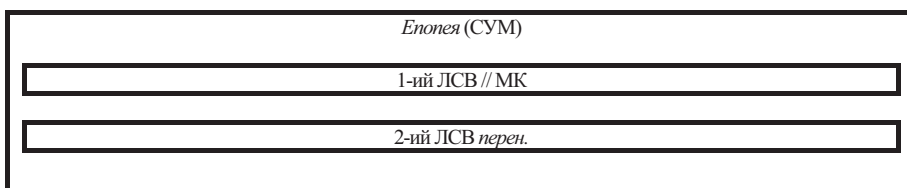

Рис. 2.11. Семантична структура лексеми *епопея* (надскладна)

Такий самий вид семантичної структури має слово *дифірамб* (РУС-48*): “1. У Стародавній Греції – урочиста хорова пісня на честь бога Діоніса...; // Літературний жанр, близький до оди або гімну. 2. *перен.* Перебільшена похвала” [СУМ, II, 290] (рис. 2.12).

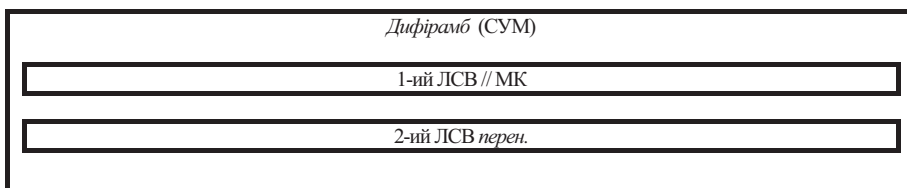

Рис. 2.12. Семантична структура лексеми *дифірамб* (надскладна)

Надскладна структура може складатися з *двох ЛСВ* та *двох МК*, як-от: *півтон* – музичний термін (РУС-48*) – “1. Найменший інтервал між двома найближчими за висотою звуками темперової гами...; // Проміжний за висотою звук між двома музичними тонами, наполовину нижчий від попереднього і наполовину вищий від наступного. 2. Неяскравий,

невизначений колір; забарвлення, фарба, перехід від світлого тону до темного...; // перев. мн., *перен.* Відсутність різких, контрастних переходів” [СУМ, V, 388] (рис. 2.13).

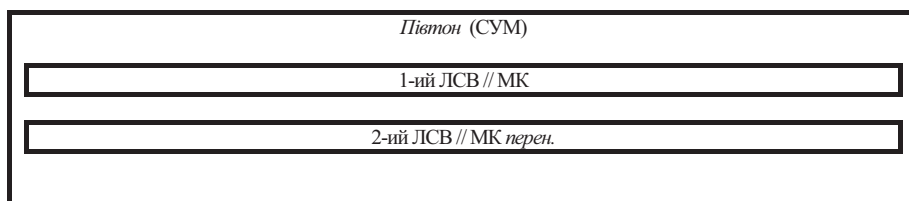

Рис. 2.13. Семантична структура лексики *пістон* (надскладна)

У загальноживаному лексичному фонді функціонують транспозити, що представляють досить розгалужену надскладну семантичну структуру. Ілюстрацією слугує маркований позначкою *фот. СТ касета* (РУС-48*): “1. Пласка чи циліндрична непроникна для світла коробка (футляр), в яку вкладають перед зніманням фотопластинку або плівку...; // Частина кінопроектора, до якої закладається плівка для демонстрування кінофільму на екрані. 2. Пласка закрита коробка для магнітофонної стрічки. 3. Пристрій для зберігання і транспортування яких-небудь однорідних предметів, деталей, матеріалів і т. ін. 4. Знімна коробка в пістолеті, автоматі тощо для патронів. 5. Пристрій для скидання бомб із літака” [СУМ, IV, 11] (рис. 2.14).

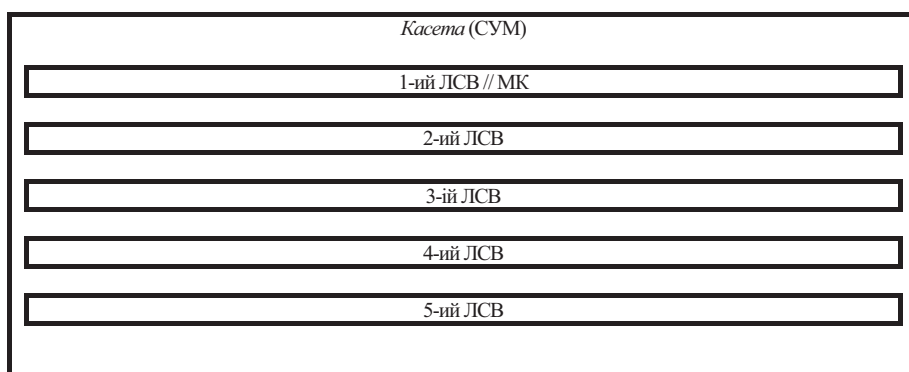

Рис. 2.14. Семантична структура лексики *касета* (надскладна)

Отже, динаміка процесу стилістичної транспозиції термінологічної лексики відзначається активною взаємодією стилістичних і семантичних процесів, оскільки під час або після переходу терміноодиниці до загальноживаного лексичного фонду частотними є зміни у її семантичному об'язі. Аналіз семантичних структур стилістичних транспозитів за одним лексикографічним джерелом тлумачного типу (дослідження у синхронії) дає підстави констатувати про те, що семантичні структури транспозитів бувають чотирьох видів, як-от: елементарний, простий, складний та надскладний види. Загалом проблема вивчення процесу стилістичної транспозиції термінологічної лексики в аспекті трансформації її семантики є достатньо складною та потребує подальших наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мацюк Г. П. Роль термінології в обогаченні значення общеупотребительной лексики українського мови: дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Г. П. Мацюк. – Львів, 1986. – 192 с.
2. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вид-во при ХДУ “Вища школа”, 1985. – 152 с.
3. Непійвода Н. Детермінологізація як результат взаємодії загальнолітературної та термінологічної лексики: дис... канд. філол. наук : 10.02.02 / Н. Непійвода. – К., 1983. – 167 с.
4. Нікітіна Ф. О. Семантичні та словотворчі проблеми сучасної термінології: навч. посіб. / Ф. О. Нікітіна – К. : Вид-во при КДУ “Вища школа”, 1978. – 30 с.
5. Панько Т. Українське термінознавство : підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. закладів / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. – Львів : Вид-во “Світ”, 1994. – 241 с.
6. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

РУС-48 – Російсько-український словник / [гол. ред. М. Калинович]. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955 видання Словника 1948 року, випр. і доп.). – 804 с.
 СУМ – Словник української мови / [І. К. Білодід (гол. ред.) та ін.] – Т. 1 – 11. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.

The article deals with the changes of lexical units semantic structure in the process of stylistic transposition which are analyzed on the material of Ukrainian language dictionaries of the XX-XXI centuries. The author selects the types of semantic structure of stylistic transposits on the material of one explanatory dictionary.

Key words: stylistic transposition; stylistic transposit; semantic structure of the word; figurative meaning; micromeaning.

К. В. Кацалапенко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ РІДКИХ СТРАВ У ГОВІРКАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Серед слов'янських кухонь українська користується широкою популярністю. Вона давно одержала поширення далеко за межами України. Неабияку роль відіграють саме перші, або рідкі, страви, якими починається обід. Серед них по праву головне місце займає борщ, рецептура якого нараховує до 30 варіантів (полтавський, волинський, чернігівський, галицький, львівський, селянський, дніпровський та ін.). Чільне місце займають також капусняк, розсоленьник, солянка та ін. [1].

Найменування цієї ЛСГ у межах номенів на позначення їжі розглядалися у роботах З. Т. Ганудель [3] та Г. Ф. Вешгарт [2]. Є. Д. Турчин присвятила розділ наукової роботи для опису лексики на позначення рідини в стравах та продуктах харчування на Східному Поліссі [8]. Назви рідких страв, напоїв і приправ українських Карпат досліджено у праці Е. Д. Гоци [5, 109–126]. Діалектні варіанти номенів цієї групи лексики подано у словниках українських говорів Ю. Піпаша, Б. Галаса (МСГГ), Я. Закревської (ГГ), З. Л. Омельченко, Н. Б. Клименко (МССУГ), З. С. Сікорської, В. О. Шевцової, Л. І. Шутової (СДЛЛ), А. С. Лисенка (СПолГ), М. Й. Онишкевича (Онишкевич), Д. М. Брилінського (СПГ) та ін. Назви перших страв у говірках Східного Поділля не були предметом спеціального діалектологічного вивчення, що і визначає актуальність дослідження. Метою статті є на основі зібраного матеріалу подати лексико-семантичну характеристику назв перших страв та провести лінгвогеографічний, етимологічний аналіз окремих найменувань на позначення страв, які побутують у традиційній кухні Східного Поділля.

ЛСГ на позначення перших страв на території Східного Поділля утворюють репрезентанти сем 'рідка стравна на м'ясному бульйоні з посічених буряків, капусти, з картоплею та різними приправами', 'рідка стравна з посічених буряків, капусти, з картоплею та різними приправами', 'борщ, у який замість буряків і капусти кладеться весняна зелень', 'рідка стравна, що являє собою м'ясний, ри́бний або гри́бний відвар з овочами та ячмінними крупами', 'овочевий суп, зварений переважно з квашеної капусти з додаванням інших продуктів', 'суп із солоними огірками та огірковим розсолом', 'рідка стравна, м'ясний, ри́бний або гри́бний відвар з овочами та гречаними крупами', 'рідка стравна, що являє собою м'ясний, ри́бний або гри́бний відвар з овочами та вівсяними крупами', 'рідка стравна, що являє собою м'ясний, ри́бний або гри́бний відвар з овочами та гороховими крупами', 'рідка стравна з овочами, переважно картоплею', 'рідка стравна, що являє собою ри́бний відвар з овочами', 'рідка стравна, що являє собою м'ясний, ри́бний або гри́бний відвар з овочами та макаронами'. У цій статті подаємо опис перших трьох сем.

Борщ є улюбленою стравою українців, оскільки вони без нього не тільки не обходяться у щоденній трапезі, а й у різноманітних сімейних та календарних обрядах: 'борщ / хл'їб' обоуїаз'ково маїут' 'бути на го'б'їд'ї / ве'с'їл':ї / на 'помі'нках (Яр.); 'борщ / самїї г'лау'ній ха'з'аїїн у го'б'їс'т'ї (Под.); 'самїї г'лау'ній 'борщ / на'їу'с'а / 'таї' у'же здо'ровїї бу'деш (Ст. Б.). Семантичну структуру слова та його дериватів розглядав А. Поповський у статті «Про слово борщ та його деривати в українській мові». ЕСУМ фіксує суто українське походження номену (ЕСУМ, I, 236) [6].

У загальнонародній мові слово **борщ** вживається на позначення семи 'рідка стравна на м'ясному бульйоні з посічених буряків, капусти, з картоплею та різними приправами' (СУМ, I, 221). У говірках досліджуваної території лексема 'борщ є полісемічною, оскільки передає семи: 1) 'рідка стравна на м'ясному бульйоні з посічених буряків, капусти, з картоплею та різними приправами' (Ап., Бал., Г., Бер., Гол., Гр., Ж., З., Ів., К., Коч., Кр., М., Мал., Ок., П., Пед., Пок., Под., Р., С., Сок., Ст. Б., Т., Яр.) та 2) 'кислий настій із буряків, який вживають до борщу' (Ок., Кр., Яр., Ів., М., Мал., Ж., Бер., К., Под.). На позначення семи вживаються також двослівні описові лексеми че'р'вонїї 'борщ (Г., Р., Кр., Ів., Под.): че'р'вонїї 'борщ / то 'їак кар'тошка за'к'рас'уїе'ц':а (Г.); 'б'їлії 'борщ (Ст.): 'їак 'борщ з' то'матом / то че'р'вонїї 'борщ / 'їак 'бі'с' то'мату / то 'б'їлії (Ст.) та 'борщ з' к'васом (Пед., Сок.). Назви че'р'вонїї 'борщ і 'б'їлії 'борщ є двослівними номінаціями, утвореними за кольором страв. Натомість лексема 'борщ з' к'васом пов'язана тісними мотиваційними зв'язками з інгредієнтом страви квасом, кислим настоєм із буряків, який використовують для приготування борщу.

Лексеми 'борщ та атрибутивні словосполучення 'б'їлії 'борщ, че'р'вонїї 'борщ, 'борщ з' к'васом на досліджуваній території позначають рідку страву, що вариться з плодів городніх овочів, переважно на м'ясному бульйоні: м'яса'ній бу'л'он / там бу'ра'чок пок'ри'шили 'варїц':а і кв'асол'ка 'варїц':а / а то'д'ї у'же кар'тошку у'кїнула / то'д'ї у'же ка'пусту / при'п'раву / 'шо там / 'ліс'т'а 'перец' // 'варїти т'реба у' казан'ку / шоб' у че'л'ус'т'ї про'стойау' / шоб' 'борщ 'аж по 'хат'ї п'їшоу' (Бер.).

Регіональними різновидами борщу є 'борщ з' кон'цервоїу (Бер., Ів., Кр., Яр., Ст. Б.): шоп 'борщ 'буу' доб'р'їшиї / кон'церви ту'ди 'можна у'кїнути / та'ку / шо к'їл'ка у' та'мат'ї (Ст. Б.) та 'борщ з' ка'расиками (Бер., Ів., Кр., Яр., Ст. Б., М., Мал., Ж., К., П., Под.): кар'д'с'ї / 'їак у'с'їк'да / по'чїстїти / витроїшїти / по'жарїти на го'л'їїц'ї / а то'д'ї у'же іїх к'ласти до борщ'чу / і то'д'ї і за'жарка / і 'зелен' кла'дец'а і 'жаран'ї кар'д'с'ї // шоб' т'роїшки тї'ре'кїл'п'їу' / і го'тове (Под.). Ці словосполучення являють собою поєднання загальної назви реалії та її складового визначального компоненту. Демінутив ка'расики у словосполученні 'борщ з' ка'расиками вказує, ймовірно, на бажаний невеликий розмір використовуваного інгредієнту.

Словники українських діалектів фіксують лексеми 'борщ з' значеннями: 'борщ, рідка стравна з посічених буряків, капусти, з картоплею та різними приправами' – у східностепових українських говірках (ССМУГ, 14); 'хлібний (вівсяний) квас' – у гуцульських говірках (МСГГ, 16); 'рідкий розчин із залишків кислого хліба, який уживають для приготування страв, миття голови', 'настій столових буряків, що використовується для приготування борщу', 'рідка стравна, приготовлена з додаванням настою столових буряків, щавлю чи оцту' (МСЗВГ, 75), 'квас із висівок або житнього борошна', 'борщ' – у буковинських говірках (СБГ, 37); бо'ри'чиха 'борщ' – у волинських говірках (СНКВ, 252).

На позначення семи 'борщ, у який замість буряків і капусти кладеться весняна зелень' у східноподільських говірках зафіксовано лексеми мо'ло'дїї 'борщ (Г., Р., Ів., Яр., Ст. Б., Кр., Бер.), ве'с'н'а'ній 'борщ (Гол., Кр., Ів., Бер.), зе'л'енїї 'борщ (Б., П., Г., Р., Т., Ст. Б., Коч., Пок., Под., З., М., Мал., Ж., Гр., С., Ок., Сок., Кр., Яр., Бер., Ів.): іїа'їце 'варат / к'ришат / чи 'вилкоїу под'робл'ат / а то'д'ї / 'їак за'п'рау'л'аїут / то і 'за'кришкїу кїд'дїут / зе'л'ене / і це 'варане іїа'їце / а'бо бе'л'рут сїро'ве іїа'їце / збї'ваїут у' іїа'к'її' мїсоц':ї / по'суд'ї / 'то'гол' 'мо'гол' та'кїї' робл'ат / а то'д'ї / 'їак 'борщ кїл'їт' /